

سیر پیدایش نقوش گیاهی در هنر صدر اسلام (با رویکرد ویژه به نقوش اسلیمی و ختایی)*

علیرضا مشبکی اصفهانی^۱، نرگس صفایی^۲

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور استان تهران، دانشکده هنر و معماری، گروه معماری (نویسنده مسئول)

۲- دانش‌آموخته کارشناس ارشد، پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور، تهران شرق

چکیده

دوران هنر اسلامی شکوهمندترین دوره تاریخ هنر و برخوردار از ارزشمندترین دستاوردهای بشری در عرصه هنری به شمار می‌آید و شامل انواع متنوعی از فن‌ها و گرایش‌ها هم‌چون معماری، خوشنویسی، نقاشی، سرامیک و مانند این‌ها می‌شود. در هنر اسلامی عناصر تکرار شونده زیادی وجود دارد، مانند: استفاده از طرح‌های هندسی یا ترسیمی غیر واقع‌گرایانه از گل و گیاه که به اسلیمی معروفند. نقوش اسلیمی در هنر اسلامی اغلب به عنوان نمادی از طبیعت بیکرانی به کار می‌رود که مخلوق خداست. هم‌چنین تعمد در عدم بازنمایی و تقلید دقیق طبیعت را معمولاً به عنوان نشانی از فروتنی هنرمندان دانسته‌اند که معتقد بودند ایجاد کمال تنها از آن خداوند است. این پژوهش ابتدا به سیر پیدایش نقوش گیاهی در هنر صدر اسلام و زمینه کاربرد آن‌ها، سپس به چگونگی شکل‌گیری صورت انتزاعی نمادها و هم‌چنین به میزان تاثیرپذیری این نقوش از دوران قبل از آن پرداخته‌است. در این پژوهش که به صورت توصیفی - تحلیلی است و گردآوری اطلاعات نیز به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی صورت پذیرفته‌است، یافته‌ها بیانگر این است که نقوش اسلیمی در ابتدا به دلیل ممنوعیت تصویرسازی انسان در صدر اسلام متداول شد که بن‌مایه‌هایی از هنر ساسانی داشته‌است و کم‌کم براساس تعالیم خاص آن دوران، شکلی انتزاعی و آبستره به خود گرفته و بر سایر هنرهای این دوره هم تاثیر گذاشته‌است.

واژه‌های کلیدی: هنر اسلامی، اسلیمی، ختایی، نقوش گیاهی.

1. Email: alirezamoshabaki@yahoo.com

2. Email: Nargessms14@gmail.com

* (تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۱۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۱۱/۱۵)

مقدمه

هنر اسلامی یا هنرهای مسلمانان به بخشی از هنر اطلاق می‌شود که در جامعه مسلمانان و نه لزوماً توسط مسلمانان رواج داشته است. هرچند ممکن است این هنرها در مواردی با تعالیم و شریعت اسلام انطباق نداشته باشد ولی تأثیر فرهنگ اسلامی و منطقه‌ای در آن به‌خوبی نمایان است. اصطلاح «اسلامی» نه تنها به مذهب، بلکه به فرهنگ غنی و متنوع مردمی که در سرزمین‌هایی که آیین اسلام در آن رواج دارد نیز اشاره می‌کند (گیریشمن، ۱۳۶۴: ۴۵).

حال این سؤالات مطرح است که این نمادها چگونه به‌صورت انتزاعی درآمده‌است و هم‌چنین چه میزان تأثیرپذیری این نقوش از دوران قبل از اسلام بوده‌است و این نقوش چقدر بر هنر دوران معاصر تأثیرگذار بوده‌است. در این تحقیق به موارد فوق پرداخته شده‌است و هدف از بررسی این موارد سیر پیدایش نقوش و زمینه کاربرد آن‌ها در هنر اسلامی است. ظهور هنر اسلامی از دل دین و دولت جدید به‌صورت تدریجی و گام‌به‌گام نبود، بلکه هم‌چون ظهور خود دین اسلام و حکومت اسلامی، روندی پرشتاب و ناگهانی داشت. هنر اسلامی برای گسترش خود از منابع بسیاری الهام گرفت، نفوذ هنر ساسانی از ایران پیش از اسلام، اهمیت بیشتری داشت؛ بی‌شک به‌خصوص در صدر اسلام، هنر ساسانی موجب الهام بسیاری از انواع هنری در کشورهای اسلامی شد و به آن‌جا انتقال یافت. در ایران باستان بخصوص دوره ساسانیان طرح‌های اسلیمی حرکت و نرمش کمتری دارد و به طرح‌های هندسی نزدیک‌تر است (هزاوه‌ای، ۱۳۶۳: ۹۶). وارث حقیقی ایران ساسانی، اسلام است و هر جا که اسلام توسعه یافت، اشکال هنر کهن ساسانی را با خود انتقال داد (رایس، ۱۳۸۶: ۴۰۵).

هنر اسلامی اغلب بر خلق زیبایی با نقوش انتزاعی و استفاده از حروف، متمرکز بوده‌است و به دلیل محدودیت نسبی سایر هنرها هم‌چون نقاشی، مجسمه‌سازی، موسیقی و حتی گاهی، حرام شمردن آن‌ها، مسلمانان به توسعه سبک‌های مختلف در زمینه‌هایی انتزاعی سوق داده شدند.

هنر اسلامی بسیار محدودتر از هنر مسیحی یا بودایی است که مشخصاً فرم‌هایی از هنر - اعم از مجسمه، نقاشی، موسیقی یا رقص را به کلیسا یا معابد می‌کشاند (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۱۸).

عکاشه محقق برجسته مصری در کتاب نگارگری اسلامی می‌نویسد «نقاشی دینی در دوره‌های نخستین اسلامی، از آن استقبال و تشویقی که نزد بوداییان و مسیحیان معمول بود، بهره‌ای نداشت. مساجد از تصاویر دینی خالی بود و از نقاشی برای آموزش‌های دینی و پرورش اعتقادات مذهبی، تا پیش از سده ۸ ه. ق/ ۱۴ م استفاده نمی‌شد» (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۱۹).

در هنر اسلامی به عناصر تکرارشونده زیادی برمی‌خوریم مانند استفاده از طرح‌های هندسی یا ترسیمی غیر واقع‌گرایانه از گل و گیاه که به اسلیمی معروف‌اند. نقوش اسلیمی در هنر اسلامی اغلب به‌عنوان نمادی از طبیعت بیکرانی به کار می‌رود که مخلوق خداست، هم‌چنین تعمد در عدم بازنمایی و تقلید دقیق طبیعت را معمولاً به‌عنوان نشانی از فروتنی هنرمندان دانسته‌اند که معتقد بودند ایجاد کمال تنها خاص خداوند است (زمانی، ۱۳۵۲: ۵۷).

پیشینه پژوهش

استفاده از نقش‌مایه گیاهی سابقه کهنی در هنر ایرانی دارد، هم‌چنان که در سرتاسر تخت جمشید از دوران هخامنشیان نقش‌مایه گیاهی به‌وفور یافت می‌شود (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۰۲).

پوپ در کتاب *معماری ایران* علاوه بر سبک‌شناسی معماری ایران به‌طور خاص به نقش بن‌مایه‌ای گیاهی در تزیین بناها اشاره کرده‌است. رایس (۱۳۶۸) در کتاب *میراث ایرانیان* به ویژگی نمادین این نقوش پرداخته است و هم‌چنین کتاب *تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی* اثر یوسف کیانی (۱۳۷۶) از منابع غنی مطالعاتی در جهت نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی است. و یا مقاله فرناز ندیم (۱۳۸۶) که در مورد نقوش تزیینی ایران است به چستی این نقوش در آثار هنری پرداخته است. از نمونه‌های دیگر می‌توان به کتاب *معماری اسلامی ایران* نوشته علی سجادی (۱۳۷۵) با بازنگری ویژه به نقوش گیاهی و کاربردشان اشاره کرد، هرتسفلد (۱۳۸۱)، در کتاب *شرق باستان* به نقوش مذکور در معماری شرقی اشاره کرده است. در کتاب درآمدی بر زیبایی‌شناسی هنر اسلامی نوشته الیور لیمن (۱۳۹۵) در مورد فلسفه هنر اسلامی بیشتر صحبت شده است نه خود هنر و نظریات خاص و رویکردهای خاصی راجع به این هنر دارد مثل این که لیمن

که اسلام را از دمشق در سوریه تا اسپانیا گسترش دادند هم‌زمان است.

ب) دوره میانی، عصر خلفای عباسی (۷۵۰ م-۱۲۵۸ م) که تا زمان استیلای مغول را در برمی‌گیرد. در این دوران که ترویج آموزش و فرهنگ پرآوازه است تأثیر نمادهای هنر ایرانی چشمگیر است.

ج) دوره پسین هنر اسلامی، از استیلای مغول تا قرن ۱۸ میلادی. در این مقطع سبک‌های متمایز هنر در بخش‌های مختلف اسلام قابل شناسایی است که با سلسله‌های گوناگون حاکمان ارتباط دارند (شهبازی، ۱۳۷۵: ۶۵).

ادبیات موضوع

مجموعه آثار به دست آمده که شامل سفالینه‌ها و نقاشی‌های مکتب بغداد (عباسی) می‌باشد چهار گروه این نقوش قابل شناسایی است که عبارتند از:

- ۱- نقوش گیاهی
- ۲- نقوش حیوانی که بیشتر نقش پرندگان است و نقوش انسانی
- ۳- نقوش هندسی
- ۴- نقوش خطوط نوشتاری (خط کوفی)

در این مقاله به بحث پیرامون نقوش گیاهی پرداخته شده است. این نقوش که در هنر صدر اسلام و حتی در ادامه تمدن اسلامی مورد استفاده بوده‌اند، شامل نقوش گردان است که خود به دو بخش اسلیمی‌ها و خطایی‌ها (ختایی) تقسیم می‌شوند که حکم الفبای اصلی زبان تصویرسازی سنتی ایران را دارند. این نقش‌ها با تنوع بی‌شمار خود عرصه گسترده‌ای از طراحی سنتی ایران را به خود اختصاص داده‌اند. نقوش مذکور بر پایه فرم دایره با استفاده از قوس‌های حلزونی (اسپیرال) شکل گرفته‌اند که بن‌مایه‌ای کاملاً گیاهی دارد و عقیده برخی از هنرشناسان این است که این نقش متأثر از برگ کنگره‌ای هخامنشی است که گاهی به ندرت به دلیل شباهت با نقوش جانوری به نام‌های دیگر چون اسلیمی دهان‌اژدری معروف‌اند (زمانی، ۱۳۵۲: ۱۲۶).

معتقد است هنر اسلامی طرح‌های منحصر به خود را ندارد و اساساً هنری دینی نیست مایل نجیب نیز با اثری به نام کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی (۱۳۷۲) نظریات قابل تأملی راجع به اسلیمی‌ها و ختایی‌ها دارد. او این هنر را هنری ایرانی - عربی می‌خواند. پرویز مرزبان هم در دانشنامه مصور هنرهای تجسمی (۱۳۶۵) به نمایش تصویری این نمادها پرداخته است. کتاب فرهنگ مصاحب اثر غلام‌حسین مصاحب (۱۳۹۱) هنر تذهیب را باعث اعتلای فرهنگ اسلامی در ایران و نگارش کتب خطی و کتاب‌خوانی و کتاب‌دوستی می‌داند. دکتر مهدی هوشنگ آقامیری (۱۳۸۴) در توصیف تذهیب و بن‌مایه‌هایش نگاشته است. کتاب جاودانگی هنر، سنت اسلامی در معماری اسلامی نوشته سید حسین نصر (۱۳۷۰) نیز به سبک‌شناسی هنر اسلامی پرداخته است. اما هدف این پژوهش واکاوی گام‌به‌گام شکل‌گیری این نقوش در صدر اسلام و رسیدن و منجر شدن آن‌ها به نقوش اسلیمی و ختایی در هنر معاصر است.

سیر تاریخی هنر اسلامی و بستر تحقیق

زمینه پژوهش

طبیعت به‌عنوان عامل اصلی ایجاد نقوش همواره در همه دوران‌ها، اولین الگوی هنرمندان بوده است اما در بسیاری از موارد، افکار و عقاید انسان‌ها نیز در ایجاد این نقوش مؤثر بوده است مثل نقوش تلفیقی گیاه - حیوان که از دوره ساسانی در صدر اسلام نفوذ کرد. ولیکن عواملی چون مفاهیم دینی، سیاست، زبان و ادبیات نیز در شکل‌گیری و پیدایش نقوش همیشه از دوران باستان تا بعد از اسلام و حتی دوران معاصر تأثیرات خاص خود را داشته است. لازم به ذکر است نقوش گیاهی که در دوره ساسانی به صورت نیمه‌انتزاعی اجرا شده‌اند بعدها اساس نقوش گیاهی دوره اسلامی به‌خصوص صدر اسلام را تشکیل می‌دهند که خود این نقوش وامدار هنر هخامنشی هستند.

سیر تحول هنر اسلامی «از قرن هفتم تا هجدهم میلادی» را در سه گروه می‌توان طبقه‌بندی کرد:

الف) دوره شکل‌گیری هنر اسلامی، کمابیش با حاکمیت اولین حاکمان اسلامی یا خلفای بنی‌امیه (۶۶۱ م-۷۵۰ م)

اسلیمی‌ها دارای تزیینات کمتری نسبت به ختایی‌ها هستند و زمخت‌تر، قوی‌تر و سنگین‌تر طراحی می‌شوند و نماد مردانگی هستند. فرم اصلی آن‌ها با استفاده از دو دیواره هم‌اندازه که روی یکدیگر قرار گرفته‌اند ساخته می‌شود و دارای انواع مختلفی هستند که عبارتند از: اسلیمی ساده، اسلیمی توسازی دار یا تخمک‌دار، اسلیمی پیچک‌دار، اسلیمی گلدار، اسلیمی برگ، دهان اژدری، خرطوم فیلی و اسلیمی ماری. در بین اسلیمی‌های ذکر شده تنها اسلیمی ماری از نظر شکل و ساختار ظاهری با سایر اسلیمی‌های دیگر تفاوت دارد. به بیان دیگر اسلیمی ماری با استفاده از شکل و حرکت مار طراحی شده است که بعدها در نگارگری ایرانی با تغییراتی به نام ابر چینی شهرت یافته‌است. اما سایر اسلیمی‌ها دارای پایه گیاهی هستند (ندیم، ۱۳۸۶: ۴).

اجزای یک بند اسلیمی عبارتند از:

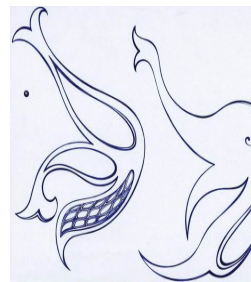
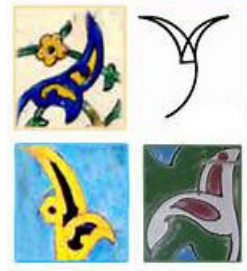
- ۱- بند اسلیمی (منظور همان قوس حلزونی است)
- ۲- اسلیمی
- ۳- نیم اسلیم (بچه اسلیمی)
- ۴- سر اسلیمی که کاربردش در جاهای متقارن است.
- ۵- طوق که روی بندها و جاهایی که انشعاب از بند می‌گیرد کاربرد دارد.

تصویر ۲: نمونه‌ای از کاشی کاری حرم امام‌رضا (ع) با طرح‌های اسلیمی و ختایی، (مأخذ: نگارندگان).

تصویر ۳: گچ بری با نقوش اسلیمی، محراب الجایتو، (رایس، ۱۳۸۶: ۱۷).

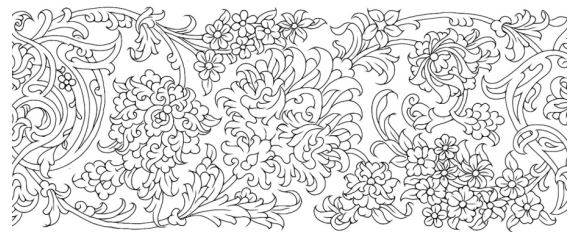
تصویر ۱: انواع اسلیمی‌ها، (ماچیانی، ۱۳۸۵: ۲۸۱).

الف) اسلیمی‌ها

اسلیمی یکی از اجزای مهم طرح‌های استیل ایرانی است، مرکب از خطوط منحنی مارپیچ که در زمینه کاشیکاری، گچبری و نقاشی مورد استفاده بوده‌است که با رنگ‌های متمایز طرح می‌شود و شاخه‌های کوتاه و برگ و گل از ساقه‌های مارپیچی آن منشعب می‌گردد. نقش اسلیمی از خط کوفی استخراج شده‌است و لفظ اسلیمی را شکل شکسته لفظ اسلامی می‌دانند در مقابل طرح ختایی است که با مغول از چین به ایران آمده‌است، اما حقیقت این است که طرح‌های مذکور از ابتکارات هنرمندان عصر اشکانی و ساسانی می‌باشد و اقتباسی است از پیچ و تاب‌های درخت مو که نمونه بارز آن را می‌توان در آثار سیمین ساسانی مشاهده نمود. مایه اسلیمی کم‌کم بسط یافته و از آن اشکال گوناگونی ساخته است. امروزه بیش از پنجاه شکل اسلیمی وجود دارد (ماچیانی، ۱۳۸۰: ۹۹).

ب) ختایی‌ها

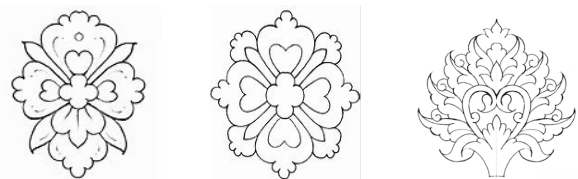
ختایی‌ها دارای انواع بسیاری بوده که از ترکیب گل‌ها و برگ‌ها براساس سبک و سیاق ایرانی ساخته می‌شود. این طرح ظاهراً با ورود مغولان از چین به ایران آمده‌است. طراحان برای ایجاد هماهنگی در یک نقشه ختایی از میان هزاران نوع گل و برگ و غنچه ختایی، معمولاً دو تا شش نوع گل، دو یا سه نوع غنچه و سه یا چهار نوع برگ انتخاب می‌کنند و به سلیقه خود آن‌ها را با هم می‌آمیزند. اساس نقش ختایی عبارت است از خطوط منحنی و موزونی که هریک از آن‌ها «بند» نامیده می‌شوند و مجموع این بندها مانند استخوان‌بندی، سرتاسر نقشه را فرا می‌گیرد (ماچیانی، ۱۳۸۰: ۲۲). همین‌طور ختایی‌ها گروه دیگری از نقوش گردان است که با استفاده و الهام از طبیعت ترسیم می‌شوند و بر همان مبنای چرخش حلزونی شکل گرفته و در قالب یک کادر قرار می‌گیرند. ختایی‌ها دارای ظرافت و تزیینات بیشتری نسبت به اسلیمی‌ها هستند، پایه گیاهی دارند، پرکننده فضاهای فرعی هستند و به مراتب بیشتر از اسلیمی‌ها حضور دارند و به دلیل گستردگی و ظرافت و تزیینات گوناگون به‌عنوان نماد زنانگی مشهورند (رایس، ۱۳۸۶: ۱۱۴).

تصویر ۴: یک بند ختایی، (ماچیانی، ۱۳۸۰: ۲۰۳).

اجزای یک بند ختایی

۱- انواع گل‌ها: اناری، پیازی، چند پر، برگ مویی، پروانه‌ای، فرفره‌ای و به‌طور کلی با لفظ عمومی گل‌های شاه عباسی که ریشه در گل نیلوفر آبی دوران باستان دارد ساخته می‌شود.

تصویر ۵: نمونه گل‌های شاه‌عباسی و چهارپر در ختایی،

(ماچیانی، ۱۳۸۰: ۶۵)

۲- بند ختایی: همان ساقه است با قوس حلزونی اسلیمی.

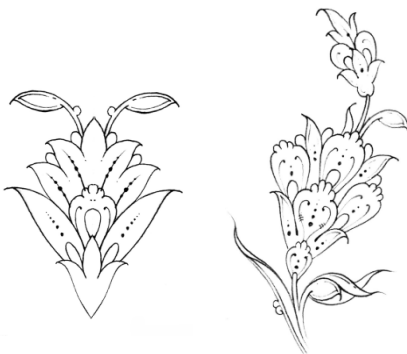
تصویر ۶: بند ختایی، (ماچیانی، ۱۳۸۰: ۱۰۸).

۳- برگ‌های ختایی: شامل برگ کنگری (اوج نفوذ هنر هخامنشی و ساسانی) و برگ‌های شعله‌ای و آتشی که بعد از گل‌ها، پر کاربردترین نگاره‌ای ختایی هستند.

تصویر ۷: نمونه برگ ختایی، (مأخذ: نگارندگان).

۴- غنچه‌ها و شکوفه‌ها

تصویر ۸: نمونه غنچه و شکوفه ختایی، (ماچیانی، ۱۳۸۰: ۲۲۸).

۵- شعله: همان برگ‌ها به‌صورت شعله‌وار است.

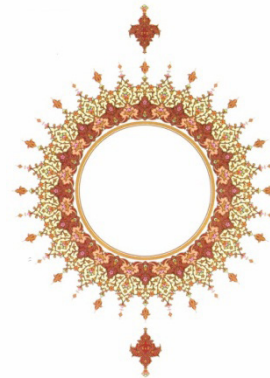
۶- زایده‌ها: که پرکننده فضاها هستند.

تصویر ۱۰: نقش گل اناری در گوشه قرآن سده ۸ هـ، (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۱۱).

تصویر ۱۱: نقش درخت سرو در گوشه قرآن سده ۷ هـ، (خلیلی، ۱۳۸۰: ۱۰۵).

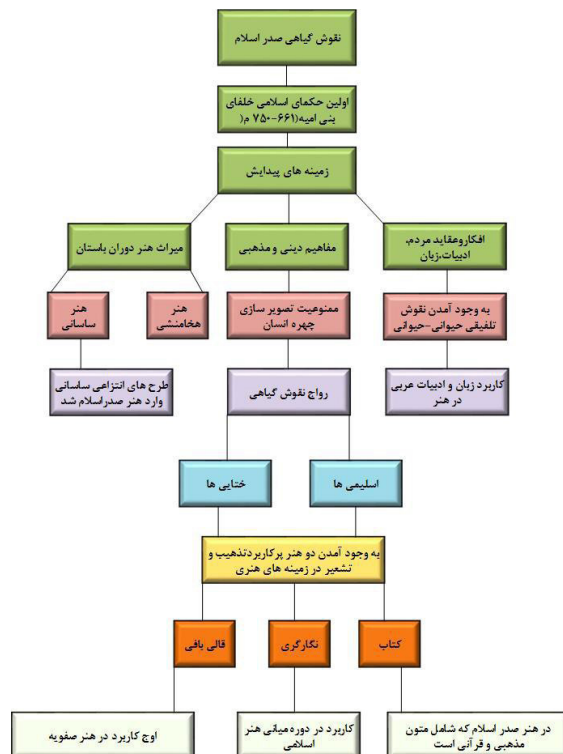
تصویر ۹: طرح شمسه با نقش گل شاهعباسی و گل‌های ختایی، (ماچیان، ۱۳۸۰: ۲۸۸).

از ترکیب بندهای اسلیمی و ختایی که همه هنرهای سنتی از صدر اسلام تا کنون را فرا گرفته است دو رشته هنری مجزا یعنی تذهیب و تشعیر که بیشتر در قالب خوشنویسی و ختایی بودند به وجود آمدند (هزاوه‌ای، ۱۳۶۳: ۶). تذهیب برگرفته از ذهب به معنای طلاکاری است که در آن نقوش گیاهی اسلیمی‌ها و ختایی‌ها به کار گرفته شد و برای تزیین آیات قرآن و اشعار مورد استفاده قرار گرفت. اما در تشعیر علاوه بر نقوش گردان، نقوش حیوانی نیز وارد شد، از جمله: آهو، اسب، خرگوش و انواع پرندگان که از آن صرفاً برای آرایش اشعار استفاده شد. علاوه بر نقوش اسلیمی و ختایی نقش درختانی چون سرو، انار، درخت زندگی، گل چند پر و نیلوفر آبی در هنرهای اسلامی دیده می‌شود که به صورت طرح انتزاعی از درخت یا گل‌های مذکور در حاشیه‌های تذهیب قرآنی نمود پیدا کرده است (تصویر ۹). همچنین انواع نقوش گیاهی اسلیمی‌ها، ختایی‌ها، بته، لوتوس، انار، هوم، درخت زندگی و سرو کاربرد زیادی در آثار هنری دارند و امروزه در هنرهای سنتی ایران بیشترین نقوش به کار رفته مربوط به آن‌ها می‌باشند که در ذیل به صورت جدول آورده شده است (جدول ۱).

جدول ۱: نقش درختان سرو، انار، هوم، درخت زندگی، بنه، گل چند پر و گل شاه عباسی در حاشیه قرآن‌های صدر اسلام (خدا محمدی و مرآتی، ۱۳۹۴: ۱۱).

شناسنامه اثر	تصویر	تصویر خطی	شناسنامه اثر	تصویر	تصویر خطی
تاریخ کتابت: قرن ۳ یا ۴ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۵۵)			تاریخ کتابت: قرن ۴ و ۵ ق نوع خط: نسخ محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۸۰: ۳۲)		
تاریخ کتابت: اوایل قرن ۵ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۵۶)			تاریخ کتابت: قرن ۳ یا ۴ ق نوع خط: کوفی (منسوب به امام جعفر صادق (ع)) محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۴۳)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۱۰۱)			تاریخ کتابت: قرن ۵ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۷۰)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۸۷)			تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۷۶)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۸۲)			تاریخ کتابت: قرن ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۱۰۷)		
تاریخ کتابت: قرن ۵ یا ۶ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: گنجینه آستان قدس رضوی. منبع تصویری: مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱: ۷۸)			تاریخ کتابت: اوایل قرن ۴ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۹۱)		
تاریخ کتابت: قرن ۴ یا ۵ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: حاشیه محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۶۵)			تاریخ کتابت: اوایل قرن ۴ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۵۶)		
تاریخ کتابت: اوایل قرن ۴ ق نوع خط: کوفی محل قرارگیری نشانه در صفحه: متن محل نگهداری: مجموعه ناصر خلیلی. منبع تصویری: خلیلی. (۱۳۷۹: ۱۱۰)					

نمودار ۱: نقش گیاهی صدر اسلام: زمینه‌های پیدایش.

نتیجه گیری

سه زمینه را عامل پیدایش نقش مایه‌ها در هنر صدر اسلام می‌توان دانست، اول افکار و عقاید مردم، ادبیات و زبان، دوم مفاهیم دینی و مذهبی و سوم میراث هنر دوران باستان. بن‌مایه اسلامی‌ها ریشه در هنر اشکانی و ساسانی دارد، ضمن اینکه مشخص شد که ختایی‌ها توسط مغولان رواج پیدا کرده‌است و نقشی مکمل را در هنر اسلامی ایفا می‌کنند. در نهایت زمینه هنری تذهیب و تشعیر را ایجاد کردند که اوج کاربردشان در کتابت، نگارگری و قالی‌بافی بوده‌است. می‌توان به هنر اسلامی عنوان هنر انتزاعی و آبستره را داد که در عین طبیعت‌گرا بودن، از اشکال طبیعی و گیاهان فاصله می‌گیرد، اما در عین حال القاکننده نقوش گیاهی با سبکی متفاوت می‌باشد.

آن‌چه از این پژوهش می‌توان استنتاج کرد این است که اساساً هنر اسلامی به هنری اطلاق می‌شود که علاوه بر متأثر بودن از سبک‌های هنری گذشته، خود به تنهایی ریشه در نمادهای طبیعی دارد و اصولاً طبیعت‌گرا بوده‌است، طبیعت‌گرایی که جهان‌بینی خاص خود را نیز دارا است. هنر اسلامی از وحدت به کثرت می‌رسد؛ یعنی یک بند ختایی ساده منجر به شکل‌گیری یک ساختار و پیدایش نقوش پر شکوهی در تذهیب می‌شود. هم‌چنین یافته‌ها بیانگر این است که نقوش اسلامی در ابتدا به دلیل ممنوعیت تصویرسازی انسان در صدر اسلام متداول شد که بن‌مایه‌هایی از هنر ساسانی داشت و کم‌کم بر اساس تعالیم خاص آن دوران شکلی انتزاعی و آبستره به خود گرفت که تا دوران معاصر هم تأثیرگذار بوده‌است. هنر اسلامی با تمام ویژگی‌هایش به دلیل بکر و اصیل بودن تا به امروز باقی مانده و حتی از گذشته نیز پررنگ‌تر و پر کاربردتر شده‌است.

فهرست منابع

- آقا میری، هوشنگ. (۱۳۸۴). آموزش گل‌های شاه‌عباسی در تذهیب و کاشی و طراحی فرش. ناشر: موسسه فرهنگی و هنری کمال هنر.
- پوپ، آرتور. (۱۳۷۳). معماری ایران. (غلام‌حسین صدری‌افشار، مترجم). انتشارات فرهنگیان.
- رایس، تالبوت. (۱۳۸۶). میراث ایرانیان. (احمد بیرشک،

مترجم). انتشارات: علمی فرهنگی.

- خدام‌محمدی، مریم و مراثی، محسن. (۱۳۹۴). «بررسی طرح و تزیین در نشانه‌های پنج‌آیه در قرآن‌های سده ۹ تا ۹ ه.ق در ایران»، نگره، شماره ۳۳، صص: ۵-۱۵، تهران.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۷۹). مجموعه هنر اسلامی. ج ۱: سبک عباسی. (پیام بهتاش، مترجم). تهران: کارنگ.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۸۰). مجموعه هنر اسلامی. ج ۲: کارهای استادانه. (پیام بهتاش، مترجم). تهران: کارنگ.
- زمانی، عباس. (۱۳۵۲). «طرح آرابسک و اسلیمی در آثار تاریخی اسلامی ایران»، مجله هنر و مردم، شماره (۱۲۶)، صص: ۱۷-۳۴.
- سجادی، علی. (۱۳۷۶). سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران. نشر: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شهبازی، علیرضا شاپور. (۱۳۷۵). شرح مصور تخت جمشید. نشر: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- عکاشه، ثروت. (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی. (غلامرضا تهامی، مترجم). انتشارات سوره مهر، چاپ اول.
- کیانی، یوسف. (۱۳۷۶). تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی. نشر سازمان میراث فرهنگی کشور. چاپ اول.
- گیریشمن، رومان. (۱۳۶۴). هنر ایران در دوران هخامنشی. (دکتر عیسی بهنام، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.
- لیمن، الیور. (۱۳۹۵). درآمدی بر زیبایی‌شناسی اسلامی. (محمدرضا ابوالقاسمی، مترجم). انتشارات ماهی، چاپ دوم.
- ماچیان، حسینعلی. (۱۳۸۰). آموزش تذهیب. انتشارات یساولی.
- مرزبان، پرویز. (۱۳۶۵). واژه‌نامه مصور هنرهای تجسمی. انتشارات دانشگاه تهران.

- مایل، نجیب. (۱۳۷۲). کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی. انتشارات آستان قدس.
- مصاحب، غلام‌حسین. (۱۳۹۱). فرهنگ مصاحب. نشر امیرکبیر. چاپ ششم.
- مؤسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه و مراکز اسناد آستان قدس رضوی. (۱۳۹۱). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن‌های نفیس از آغاز تا سده نهم

هجری قمری. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

• ندیم، فرناز. (۱۳۸۶). «نگاهی به نقوش تزیینی در هنر ایرانی»، **مجله هنر**، دوره چهارم، شماره (۱۰)، صص: ۱۴-۱۹.

• نصر، سیدحسین. (۱۳۷۰). **سنت اسلامی در معماری ایرانی در جاودانگی و هنر**. (سیدمحمد آوینی، مترجم). تهران: برگ.

• هر تسفلد، ارنست. (۱۳۸۱). **ایران در شرق باستان**. (همایون صنعتی‌زاده، مترجم). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی کرمان؛ دانشگاه شهید باهنر.

• هزاره‌ای، هادی. (۱۳۶۳). «اسلیمی، زبان از یاد رفته»، **فصلنامه هنر**، شماره (۶)، صص: ۹۰-۱۱۷.

The Genesis of Plant Artifacts in the Art of Islam (Special Decoration to the Arabesque and Khataei Designs)*

Alireza Moshabaki Isfahani¹, Narges Safaee²

1- Faculty member of Payame Noor University (PNU), Department of Art and Architecture, (Corresponding Author)

2- MA of Art Research, Payame Noor University, Tehran

Abstract

Islamic art is one of the glorious periods of art history and one of the most valuable human achievements in artistic arts. It includes various types of arts such as architecture, calligraphy, painting, ceramics, and the like. In an Islamic art, there is a lot of repetitive elements things such as using unrealistic geometric or graphic designs of flowers and plants known as Slavic. The Slavic motifs in Islamic art are often used as a symbol of the infinite nature that is God's creature, as well as the intention of not representing and accurately immitting nature as usually mentions humility of artists who believed that the creation of perfection was only God's special. The purpose of this study was firstly to study the emergence of vegetable motifs in the art of early Islam and their application, after that how symbols were abstracted. Along with, the extent to which these motifs were influenced from the previous era and their effect on contemporary times. In this research, which is a descriptive-analytical and the information is also arranged in the library and field-based way, the findings show that the Slavic motifs were firstly introduced by the prevalence of mankind's imaging of Islam at the dawn of Islam, Sassanid art and, gradually, based on the special teachings of that era, abstract forms that influenced the contemporary period.

Key words: Islamic art, Arabesque, Khataei, Plant designs

---

1. Email: alirezamoshabaki@yahoo.com

2. Email: Nargessms14@gmail.com